

De Klassieken in de Lage Landen

De Klassieken in de Lage Landen

Frons, blad voor Leidse classici

1980-2020

Onder redactie van:

Erik-Jan Dros

Michiel Ris

Louise van der Vlugt

Meer dan een schoolversje alleen

Wat ‘de klassieken’ betekenen bij Radboud van Utrecht (899/900-917)

Els Rose

Dit artikel is een geschreven variant van de gelijknamige lezing die Els Rose op 12 februari 2021 gaf tijdens het lustrumsymposium ‘De Klassieken in de Lage Landen’.

In de late herfst van het jaar 899 werd in Utrecht een nieuwe bisschop benoemd. Met instemming van alle betrokkenen – koning, geestelijkheid en (vooraanstaande) stedelingen – viel de keuze op een geleerde, Radboud genaamd, die zijn opleiding had genoten aan het hof van Karel de Kale (r. 840-877) in het Noord-Franse Compiègne, een bekende kweekvijver van bisschoppen in de tweede helft van de negende eeuw.

In gunstige omstandigheden was deze Radboud geboren, uit Frankische ouders, in de bloeitijd van Karolingische geleerdheid waarin hij al jong werd ondergedompeld. Het episcopaat van Radboud, die zijn naam van moederszijde had geërfd van de geduchte Friezenkoning Radboud (ob. 719), kwam onder een veel minder gunstig gesternte tot stand. Politieke strijd in het door klimatologische toberijen geplaagde gebied rond de Rijn, die nu ten zuiden van Utrecht als Kromme Rijn door de kersenvelden stroomt, vormde de achtergrond waartegen Radboud, *nolens volens*, zijn episcopaat aanvaardde.

Als kleine jongen ontving Radboud zijn eerste onderwijs aan de Domschool van Keulen, die hij later verruilde voor de paleisschool van Karel de Kale. Radboud wordt door velen gezien als een laat, misschien ‘het laatste’ voorbeeld van Karolingische geleerdheid. Hoe we die traditie

precies moeten duiden en wat er typisch ‘Karolingisch’ aan is, is een complex vraagstuk, dat eerder historiografisch dan historisch van aard is. De culturele bloei in de tweede helft van de achtste en gedurende de negende eeuw werd pas vanaf de negentiende eeuw als de ‘Karolingische renaissance’ gekwalificeerd. De term, een directe echo van de karakterisering van ‘Italiaanse renaissance’ voor de veertiende en vijftiende eeuw, is in bepaalde opzichten verwarrend en creëert gemakkelijk een misverstaan van de culturele ondernemingen van de Frankische vorsten en hun geleerden.

Eén effect van de benadering van de Karolingische culturele praktijk als ‘wedergeboorte’, ‘vernieuwing’ (*renovatio*) en hervorming is dat wetenschappers in deze benadering met open ogen in de val trappen die de Karolingen zelf hebben gezet. Zijzelf suggereerden dat hun omgang met de bronnen van klassieke geleerdheid een radicale vernieuwing was en een breuk met het recente verleden. De legitimiteit van de machtsovername in het jaar 751 door *maior domus* Pippijn III – vader van Karel de Grote en een van de stamvaders van het Karolingische vorstengeslacht – stond in de tijd zelf al ter discussie en kon alleen gehandhaafd worden met een beroep op het hoogste geestelijke gezag, de bisschop van Rome. De paleiscoup waarmee Pippijn zijn Merovingische voorgangers van de troon stootte, vroeg om een gewiekst programma van rechtvaardiging *post factum*; het zwartmaken van de voorgangers op de troon was

daartoe een krachtadig middel.

Eén van de registers die Karel de Grote (r. 768-814) als zoon en opvolger van Pippijn III in dit spel uitbuitte, was het koppelen van een moreel oordeel aan taalvaardigheid: je spreken is een spiegel van je morele denken. Vroegmiddeleeuwse vorsten werden geacht samen met de geestelijkheid de verantwoordelijkheid te dragen voor zuiverheid in ritueel handelen en correctheid in theologisch denken. De Karolingen hielden hun voorvaderen de Merovingen, die volgens hen het onderwijs in de vrije kunsten hadden veronachtzaamd, voor incapabele heersers omdat zij niet in staat waren geweest zich in godsdienstige zaken, waarvoor het Latijn de taal bij uitstek was, helder en correct uit te drukken. Een gebrekkige kennis van en slordige omgang met het Latijn – zoals de natuurlijke overgang van het klassieke schoollatijn naar de protoromaanse talen door niet-moeder-talige geleerden aan het Karolingische hof werd uitgelegd – verzwakte de basis van daadkrachtig leiderschap en luidde de onvermijdelijke ondergang in van de Merovingische vorsten, aldus het Karolingische betoog: een geschiedenis dus van discontinuïteit.

Radbouds opleiding in Keulen en Compiègne komt in een ander licht te staan wanneer we deze zien als momentopname in een doorgaande, postklassieke ontwikkeling, waarin christelijke auteurs op een enkele uitzondering na (zoals de derde-eeuwse, eigenzinnige Noord-Afrikaanse theoloog Tertullianus) dankbaar gebruik maakten van het klassieke erfgoed. De klassieke norm werd doorgegeven om leerlingen te scholen in de oude retorische en dialectische tradities die ten dienste stonden van de verdere doorgronding en verspreiding van de

christelijke leer. Radboud is exemplarisch in de zelfbewuste manier waarop hij de klassieken in zijn werk inzet, zonder zijn visie op deze ‘heidense’ auteurs onder stoelen of banken te steken.

Het oeuvre dat Radboud heeft nagelaten bestaat uit prozateksten en enkele gedichten, waarvan sommige ook bedoeld waren om in een liturgische context gezongen te worden. Volgens de *Vita Radbodi*, die in de tweede helft van de tiende eeuw werd opgetekend, stierf de muziekminnende bisschop met een zelf geschreven en gecomponeerd psalm-refrein op de lippen (*Vita Radbodi*, c. 12). De muziek voor het officie (alle getijdengebeden van een liturgische feestdag) van het door Radboud op de Utrechtse liturgische kalender geïntroduceerde feest van Martinustranslatie op 4 juli wordt dan ook zonder veel twijfel aan Radboud zelf toegeschreven, zoals ook de *Vita Radbodi* doet (c. 6). De teksten van deze gezangen ontleende hij direct aan zijn eigen *Libellus de miraculo sancti Martini*.

Laatstgenoemde tekst is een mooi voorbeeld van Radbouds omgang met de klassieken. Liefde voor de heilige Martinus van Tours (Sint-Maarten, ob. 397), patroonheilige van het Frankische koningshuis sinds Clovis (r. 482-511), staat centraal in heel Radbouds oeuvre. Ook andere heiligen aan wie hij werken wijdde worden langs de meetlat van Martinus’ apostelgelijke heiligheid gelegd. Een nadere verklaring voor Radbouds voorliefde voor juist deze heilige wordt vaak gezocht in een, overigens niet met zekerheid vast te stellen, verblijf van ongeveer twintig jaar in of in de buurt van het klooster van Sint-Maarten te Tours, in die tijd onder het abbatiaat van Hugo. Een abt Hugo wordt genoemd in de *Vita Radbodi* (c. 1) als degene bij wie

Radboud zijn carrière na de dood van Karel de Kale in 877 voortzette. Hoe dit ook zij, Sint-Maarten neemt een bijzondere plaats in in Radbouds devotie. Dit wordt ook expliciet genoemd in de *Vita Radbodi* (c. 6) – een heiligenleven dat zich met vele, zowel letterlijke als impliciete, verwijzingen naar Sulpicius Severus' grote hagiografische werk ter gedachtenis van de heilige bisschop van Tours, laat lezen als een tweede *Vita Martini*.

Het verhaal dat Radboud in zijn *Libellus de miraculo sancti Martini* vertelt, speelt zich af in de Martinusstad Tours, dat in het jaar 903 door Noormannen (*pirati; Dani Suevique*) wordt belaagd. Alleen het geloof van de inwoners (*oppidani*) van Tours in de beschermende relieken van de heilige redt de stad en zijn bevolking van een gewisse ondergang – al brandt het Sint-Maartensklooster buiten de muren tot de grond toe af. Radboud geeft dit verhaal over de kracht van de Sint-Maartensreliken door aan zijn eigen *fratres karissimi*, of dit nu de geestelijken van Utrecht zelf zijn of, waarschijnlijker, van Deventer, waarnaar de Utrechtse bisschoppen sinds de Vikingenaanvallen in de tweede helft van de achtste eeuw de wijk hadden genomen. Radboud wil met dit verhaal zijn mensen een hart onder de riem steken. Tot in het kleinste detail vertelt hij hoe de geestelijkheid van Tours, onder begeleiding van het gebed van weerloze burgers, de relieken van Martinus' lichaam tevoorschijn haalt en op de stadsmuur zet. Bij het zien van de moed die de belaagden dankzij de heilige relieken hervinden, schrikken de Noormannen zo dat zij met de staart tussen de poten en door waanzin bevangen het veld ruimen.

Het is maar de vraag of Utrecht na het jaar 900 nog daadwerkelijk door Vikingen

werd belaagd. De wens van Radboud om zijn gehoor te vertroosten is wellicht eerder te plaatsen tegen een achtergrond van politieke strijd tussen Friezen en Franken die zich in deze regio concentreerde, en de dreiging van telkens overstromende rivieren, omstandigheden die het leven in en rond het oude *castellum Traiectum* vrijwel onmogelijk maakten. Feit is dat Radboud de benarde avonturen van de stad Tours in zijn eigen bisdom doet klinken om de kracht van de heilige en de cruciale wending die het geloof in diens bescherming teweeg kan brengen in tijden van nood, opnieuw tot leven te wekken. Zijn wonderverhaal en het officie dat hij daarop componeerde, werken als een liturgische gedachtenis: zij maken het gehoorde opnieuw tot werkelijkheid door het geloof dat de toehoorders eraan hechten. Wat voor rol kunnen 'de klassieken' in een werk met een dergelijke achtergrond en doelstelling spelen?

In Radbouds *Libellus de miraculo sancti Martini* beslaat het wonderverhaal slechts de middelste drie capita (4-6) van de acht hoofdstukken tellende tekst. Een lange inleiding en enkele uitleidende capita weiden uit over de uitnemendheid van de heilige Martinus, door Radboud in allegorische termen en kleurrijke vergelijkingen als een kleinood (*gemma*) geschilderd. Op natuurlijke wijze worden klassieke dichters door het werk gevlochten. Soms kiest Radboud hiervoor voor volledige citaten. Om de situatie op het ooit zo rijke en welvarende platteland rond Tours te schetsen na enkele decennia van verschrikkingen door brandschatende Noormannen (*Libellus de miraculo*, c. 4) neemt hij bijvoorbeeld een versregel uit Vergilius' *Eclogae* v.39:

Waar ooit de lieflijke weiden van para-

dijselijk groen welig tierden, “groeit [nu] distel en doornenstruik, met venijnige punten” (*Carduus et spinis surgit paliurus acutis*).

Op andere plaatsen kiest hij voor een meer beknopte verwijzing, bijvoorbeeld in c. 3 waar hij zichzelf onderscheidt van zangers die hun liederen voor dovemans oren aanheffen met een verwijzing naar de zangen van de *Marsi* in Ovidius’ *Ars amatoria* (II.102). Vaak strooit Radboud met geliefde frasen en uitdrukkingswijzen uit het klassieke corpus (c. 4: *fluminis alveo*; Vergilius, *Aeneis* VII.33) en soms blijven zijn verwijzingen anoniem, zoals het in c. 8 aangehaalde gezegde van ‘een komediedichter’: “wanneer niet kan wat ik wil, moet ik willen wat kan.”

Radbouds prozawerk wordt meer door dit soort impliciete verwijzingen en letterlijke citaten van klassieke werken gekenmerkt dan door de classicistische keuzes in vocabulaire die de dichter-bischop vooral in zijn poëtische werken maakt. Een goed voorbeeld hiervan is de metrische bede gericht aan dezelfde favoriete heilige, *Oratio ad sanctum Martinum*, waar Radboud het bekende repertoire van klassieke termen voor christelijke gods- en hemelbeelden gebruikt: *Sis pius, oro, mihi, Martine, habitator Olimphi* (vers 1); *Eripe me tenebris, Cocyti et subtrahe flammis* (vers 7). Daarnaast wordt in het prozawerk ook duidelijk dat Radboud zijn gezaghebbende auteurs in een brede kring van ‘klassieken’ plaatst. Niet alleen Ovidius en Vergilius, maar ook christelijke schrijvers behoren tot zijn autoriteiten, zoals de door Augustinus gevormde geschiedschrijver Paulus Orosius (375-420) en de door zijn werk over Martinus van Tours bekend geworden Sulpicius Severus (363-425). Daarnaast is natuurlijk ook de bijbel een belangrijke bron in het

Wonderverhaal. Romeinse en Bijbelse klassieken zijn soms zelfs moeilijk van elkaar te onderscheiden, zoals in de frase *per omnium ora volitans* (proloog), die zowel op Vergilius’ *Georgica* (III.9) terug te voeren valt als op het vaker door Radboud geciteerde en het in laat-negende-eeuwse exegetische populaire Bijbelboek Esther (9:4).

Uiteindelijk komen de ‘pagane’ klassieken er bij Radboud bekaaid vanaf (c. 3), maar niet om de redenen die bij christelijke auteurs meestal klinken rond een dergelijke afwijzing. Radbouds argument is geen moreel of leerstellig, maar een liturgisch argument. De grote helden uit de klassieke Oudheid (Alexander, Xerxes en zelfs Augustus) doen onder voor Radbouds eigen held, de heilige Martinus, omdat zij na hun dood machteloos bleken, terwijl zij al aan deze zijde van het sterven niet opgewassen bleken tegen het geweld van de dood dat hen werd aangedaan. Martinus daarentegen verrichtte niet alleen bij leven wonderen, maar bleek zelfs na zijn dood, via de heilige relieken van zijn stoffelijk overschot, bij machte om de zijnen in nood te hulp te komen. Daarom, aldus Radboud, kan ook de herinnering aan de grote mannen uit de oude geschiedenis, aan de welvarende rijken die zij stichtten en aan hun, zeker in het geval van Augustus, onbetwistbaar positieve bijdrage aan het algemeen belang (*res publica*), geen performatieve kracht hebben, zoals de verhalen over de wonderkracht van christelijke heiligen. Die verhalen klinken immers steeds weer in een rituele en performatieve context, waar ze in herinnering worden geroepen en met zegen en lofprijzing als prediking worden doorgegeven. Dit geldt niet voor de wel betekenisvolle maar in laatste instantie dorre verhalen van de klassieke dichters over de antieke helden. Deze

komen in Radbouds visie niet tot leven in de harten van gelovigen. Zij zijn, anders dan de wonderverhalen van Martinus, niet bij machte om woorden in daden om te zetten, en het verleden opnieuw met zijn beschermende kracht tot realiteit te maken. Zij zijn uiteindelijk, in Radbouds woorden, niet meer dan de lesjes van schoolmeesters: *illi a solis scolasticis recitantur*.

Els Rose is als hoogleraar Laat en Middeleeuws Latijn verbonden aan de Universiteit Utrecht. Zij geeft daar momenteel leiding aan het NWO VICI-project Citizenship Discourses in the Early Middle Ages, 400-1100. In dit kader organiseert zij het Radboudproject Gelukkige stad! ter gelegenheid van de stadsverjaardag Utrecht 900 in 2022 (<https://citizenshipdiscourses.sites.uu.nl/sharing-knowledge/>).

Bibliografie

- Radbodi carmina*: P. VON WINTERFELD ed., *Monumenta Germaniae historica. Poeti aevi Carolini* IV.1 (Berlijn 1899) 160-165.
- RADBOUD VAN UTRECHT, *Libellus de miraculo sancti Martini*: O. HOLDER-EGGER ed., *Monumenta Germaniae historica. Scriptores* 15.2 (Hannover 1888) 1239-1244.
- BROWN, G., 'Introduction: The Carolingian Renaissance', in: R. MCKITTERICK ed., *Carolingian Culture: Emulation and Innovation* (Cambridge 1994) 1-51.
- CLARK, J.G., F. T. COULSON en K.L. MCKINLEY eds., *Ovid in the Middle Ages* (Cambridge 2011).
- DIEM, A., 'Radboud was behalve bisschop ook nog eens een groot geleerde...', *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen*, 23 (2003) 83-97.
- JONG, M. DE, 'Exegesis for an Empress', in: E. COHEN en M. DE JONG eds., *Medieval transformations. Texts, power and gifts in context* (Leiden/Boston/Keulen 2001) 69-100.
- KAM, R. DE, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging* (Utrecht 2020).
- NISSEN, P., en V. HUNINK, *Het leven van Radboud* (Nijmegen 2004).
- ROSE, E., *Een gekooide tijger? Over levend Latijn in late Oudheid en (vroeg) Middeleeuwen* (Oratie, Universiteit Utrecht 2019) https://is-suu.com/humanitiesuu/docs/oratie-els-rose_2019.
- STÖVER, J., 'Proh dolor! De Utrechtse ballingschap (857-circa 925) in ander licht', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 96 (2020) 134-163.
- WEILER, A., 'Sint Radboud, bisschop van Utrecht [Deventer] van 899/900 tot 917. Pastor, geleerde, historicus, dichter en componist', *Trajecta*, 12 (2003) 97-115.